

עבודת הדם

מחזור הדם¹ הוא הכח המניע את הגוף החי, בהעדרו הגוף מאבד מחיותו והופך לערמת בשר ועצמות, פרטיה ודקדוקיה של עבודת הדם בנויים על הבנה כי הדם הוא נושא את נפש החיה. וכפרתו של האדם תלויה בהקטרתו של אותו חלק הנושא את הנפש ולהפרידו מן הבשר. רעיון דומה מופיע באיסור אכילת דם, שם האדם מוציא את הנפש מגוף הבהמה ומתרכז באכילת בשרה. שני רעיונות אלו יסודם בתהליך התהוותו של איסור אכילת דם מהימים שלאחר המבול, עת ניתנה לבני נח הרשות לאכול בשר לבד וכלה בהיתר אכילת בשר תאוה עם הכניסה לארץ. מטרתו של חיבור זה היא לבחון את תהליך התהוות איסור אכילת הדם על מוקדיו השונים, ומתוך כך לבאר מחדש את מחלוקת התנאים בין רבי אלעזר לרבי יהושע אודות האפשרות לזרוק את דם הקורבן בהעדרו של הבשר ולהפך.

לְכֶם יְהִי לְאֹכְלָהּ

ראשיתו של מסענו הוא בשבעת ימי בראשית, לאחר בריאת שמים וארץ, אדם ובהמה, מסביר הכתוב את ההיררכיה בעולם הטבע:

וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱ-לֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכַבְּשׁוּהָ וַיְרִדוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּי הַרְמֵשֶׁת עַל הָאָרֶץ: וַיֹּאמֶר אֱ-לֹהִים הִנֵּה נֹתְתִי לְכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וְאֶת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְרִי עֵץ זֶרַע זֶרַע לְכֶם יְהִי לְאֹכְלָהּ: וּלְכָל חַיַּי הָאָרֶץ וּלְכָל עוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְכָל רֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה אֶת כָּל יֵרֶק עֵשֶׂב לְאֹכְלָהּ וַיְהִי כֵן:

(בראשית א', כח-ל)

¹ חכמים, ע"פ הידע הפיזיולוגי שהיה בידם, סברו כי הכבד הוא מקור הדמים שבגוף (בכורות נה. זכרותא דדמא כבדא), ע"פ הרפואה המערבית בגוף האדם קיימת כמות מסוימת של דם הנעה במחזוריות בין חלקי הגוף השונים. קשה להכריע האם חכמי התלמוד היו מודעים לעובדה זו, אולם נראה כי להלכה למעשה ההשערה כי לחכמים היה פערי ידע בתחום מחזור הדם אינה מעלה או מורידה.

ההיררכיה אדם, חי, צומח באה לידי ביטוי בפסוקים אלו בתיאור מקורות המחייה אשר ייעד הקב"ה לכל אחד מן הגופים. האדם של בפרשת בראשית עד ימי המבול הוא צמחוני, האדם בתקופה בראשיתית זו יכול לשלוט בעולם החי אך לא להנות מגופו, אולם לאחר ימי המבול משתנה מצבו:

כָּל רֶמֶשׂ אֲשֶׁר הוּא חַי לְכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ כַּיְיָרֵק עֲשֹׂב נְתַתִּי לְכֶם אֶת פֶּלֶאֶן אֶת כָּשֶׁר כַּנְּפֹשׁ
דָּמוֹ לֹא תֹאכְלוּ:

(בראשית א', ג-ד)

הרמב"ן בפרושו לתורה מסביר מה הביא את השינוי ביחסו של האדם לעולם החי:

וכאשר חטאו, והשחית כל בשר את דרכו על הארץ, ונגזר שימותו במבול, ובעבור נח הציל מהם לקיום המין, נתן להם רשות לשחוט ולאכול, כי קיומם בעבורו.

(רמב"ן, בראשית א', כט)

מערכת היחסים בין האדם לעולם החי עברה מספר תהליכים, בראשונה היתה לאדם שליטה בעולם החי, אך דרך השליטה היתה דומה למערכת היחסים שבין עבד לאדון, כאשר האדם אדון החי היה יכול לעשות בו שימוש לצרכו, אך לא היה יכול להנות מגוף החיה עצמה, כשם שלהבדיל אין ביד האדון ליטול את כלייתו של עבדו אלא להנות מפרי עמלו. בשלב השני לאחר המבול כאשר בעולם נשארו בעלי החיים אשר נועדו לקיום האדם, התרחב היתרו של האדם להנות גם מגופן של החיות. במילים אחרות בעולם הבריאה שקודם המבול מדרגת החי הייתה גבוהה יותר ולכן לא יכול האדם להנות מן הגופים של בעל החיים, רק לאחר חטא המבול כאשר נותרו בעולם החיות הנועדות לקיום האדם ירדה מדרגת החי, ועתה יכול האדם להנות מן הגופים, דיקא. במרחב האכילה התרחב היתרו של האדם להנות מעולם החי רק לאחר הפרדת הנפש מן הבשר, וזאת משום שההיתר שניתן לו היה להנאה מן הגופים ולא מן הנפש. הפרדת הנפש מן הבשר עליה אנו מדברים באה לידי ביטוי בהריגת בעל החיים. הדם אשר יוצא בשעה זו מכונה בפי חכמים 'דם הנפש' ודם זה נאסר באכילה לישראל משום שהוא נושא את נפשו של בעל החיים. בכך נתייחדו ישראל ומעלתם על אומות

העולם, שכן אם לאחר המבול נצטוו אומות העולם להפריד את הנפש מן הבשר, הם לא נצטוו לפרוש מאכילת דם הנפש².

רק חֶזֶק לְבַלְתִּי אֶל הַדָּם

בארבעה מקומות בתורה נצטוו ישראל על איסור אכילת דם. האזהרה הרביעית והאחרונה התייחדה: " רק חֶזֶק לְבַלְתִּי אֶל הַדָּם". התנאים במדרש מנמקים אזהרה זו בטעמים שונים:

רק חזק לבלתי אכול הדם, רבי יהודה אומר מגיד שישראל שטופים בדם קודם מתן תורה יכול אף משקבלו אותה בשמחה מהר סיני תלמוד לומר רק. אמר רבי שמעון בן עזיי והלא שלש מאות מצות עשה בתורה כיוצא בזה לומר מה הדם שאין בכל המצות קל ממנו הזהירך הכתוב עליו שאר כל המצות על אחת כמה וכמה. רבי שמעון אומר כל מצוה שקבלו אותה ישראל בשמחה מהר סיני עושים אותה בשמחה וכל מצוה שלא קבלו אותה מהר סיני בשמחה אין עושים אותה בשמחה. רבן שמעון בן גמליאל אומר כל מצוה שמסרו ישראל נפשם עליה בשעת השמד נוהגים אותה בפרהסיא וכל מצוה שלא מסרו ישראל נפשם עליה בשעת השמד עדין היא רופפת בידם. כי הדם הוא הנפש, להגיד מה גרם.

(ספרי דברים פסקא עו)

הנחת המוצא של המדרש היא כי התורה הדגישה את האיסור שבאכילת הדם משום שלעם ישראל היה קשה להישמר מאכילתו. רבי יהודה, בשונה משאר התנאים, נמנע משימוש במטאפורות ומצביע על המציאות העגומה שפשטה בעם ישראל בתקופה שקודם מתן תורה, בה היו שטופים ישראל באכילת דם. גלות מצרים וחשיפתם של בני ישראל לפולחן השעירים המצרי הכניסה בעם תרבות מתועבת של אכילת דם, ובכך הפרו בני ישראל את מורשת אבותם. לאור זאת עשה הכותב חיזוק לדבריו והוסיף רבדים שונים על איסור אכילת דם: מעתה לא די בהפרדת הנפש מן הבשר ע"י נחירת בעל החיים כפי שנצטוו בני נח; כדי לאפשר את אכילת החי צריך האדם להקדים לאכילתו מעשה שחיטה ולהימנע מאכילת דם הנפש, וכל זאת בכדי

² בבשר תאוה מעשה הפרדה של הנפש מן הבשר הוא באמצעות שחיטה. לאחר השחיטה מתברר חלק דם הנפש שחלקו מוטל על הארץ וחלקו שב לבשר הבהמה; בכדי לסיים את הכנת הבשר לאכילת האדם, יש לסלק את דם זה באמצעות מליחה והדחה.

להתרחק מכל איסורי עבודה זרה אשר נסבו סביב פולחן הדם של עובדי ע"ז. כך עולה מתוך הפרשנות ההיסטורית שנותן הרמב"ם לאיסור אכילת דם במורה נבוכים:

ודע, כי הדם היה טמא מאד בעיני הצאב"ה, ועם כל זה היו אוכלים אותו מפני שהיו חושבים שהוא מזון השדים, וכשאכל אותו מי שאכלו כבר השתתף עם השדים ויבואוהו ויודיעוהו העתידות, כמו שידמו ההמון ממעשי השדים, והיו שם אנשים שהיה קשה בעיניהם אכילת הדם כי הוא דבר שימאסהו טבע האדם, והיו שוחטים בהמה ומקבלים דמה בכלי או בחפירה ואוכלים בשר השחיטה ההיא סביב דמה, והיו מדמין במעשה ההוא שהשדים יאכלו הדם אשר הוא מזונם והם יאכלו הבשר, ובזה תהיה האהבה והאחיה והרעות להם, בעבור שאכלו כלם על שלחן אחד ובמושב אחד, ויבאו להם השדים ההם לפי מחשבתם בחלום ויגידו להם העתידות וייעילו להם, אלו כלם דעות שהיו נמשכין אחריהם בזמנים ההם ובחורים אותם, והיו מפורסמות לא היה ספק לאחד מן ההמון באמתתם, ובאה התורה השלמה לידועיה, להסיר אלו החליים הנאמנים ואסרה אכילת הדם (מורה נבוכים ח"ג פמ"ו, תרגום אבן-תבון)

כת הצבאה אותה הכיר הרמב"ם, שורשיה בפולחן השעירים המצרי עליו נתפסו בני ישראל בגלות מצרים. ע"פ תפיסותיהן של כתות אלו, קודם אכילת הבשר יש להפריד את הנפש מן הבשר, אלא שאת דם הנפש יש לאכול בכדי להעניק לאדם כוחות מיוחדים המאפשרים לו לגבור על השדים. סקירתו ההיסטורית של הרמב"ם מהווה רקע היסטורי-חברתי לציוויים המופיעים בהלכות איסור אכילת בשר תאוה במדבר (המופיעים בפרשת אחרי מות), אשר מטרתם להרחיק את בנ"י מזביחה על פני השדה "לְשַׁעֲרֵם אֲשֶׁר הֵם זָנִים אַחֲרֵיהֶם" (ויקרא יז, ז). במילים אחרות, מטרתה של מערכת ההלכות בפרשת אחרי מות לתעל את האכסטיזה הדתית שבפולחן השעירים לעבודת הקורבנות. בהמשך הפרשייה מובא איסור אכילת דם והכתוב מנמק את איסור אכילת דם באופן הבא:

פִּי נֶפֶשׁ הַבֶּשֶׂר בְּדָם הוּא וְאֲנִי נֹתְתִיו לְכֶם עַל הַמִּזְבֵּחַ לְכַפֵּר עַל נַפְשֹׁתֵיכֶם כִּי הַדָּם הוּא בְּנֶפֶשׁ יִכָּפֵר (ויקרא יז, יא)

כעת לאיסור אכילת דם ישנם שני פנים: פן אונטולוגי עוד מששת ימי בראשית לפיו נפש החי אסורה על האדם, ופן סייגי לפיו מאחר והדם יועד למזבח יש באכילתו משום פגיעה בקודש.

אם אין בשר אין דם

אם בעבודת השעירים היה הדם ניתן לבעל הקורבן ואילו הבשר היה נזבח לשעיר, הרי שבעבודת הקורבנות ניתנים שני אלו ע"ג המזבח כדברי הכתוב:

וְעִשִּׂיתָ עֲלֵתֶיךָ הַבֶּשֶׂר וְהַדָּם עַל מִזְבַּח ה' אֶל-לֵהָיִךְ
(דברים יב', כז) וְהַבֶּשֶׂר תֹּאכַל

בתוספתא בזבחים (ד,א) מובאת מחלוקתם של רבי אליעזר ורבי יהושע האם בהעדר אחד מן המרכיבים ניתן להמשך את פעולת ההקרבה³. לשיטת רבי יהושע העדרו של אחד מן המרכיבים מונע את המשך ההקרבה, ובלשונו: "אם אין דם אין בשר, אם אין בשר אין דם". אולם לדעת רבי אליעזר העדרו של בשר אינו מונע את המשך הקרבת הדם – אם אין בשר יש דם; אך העדרו של דם בהחלט מונע את הקרבת הבשר. כפי שראינו בפתיחה לדברינו, איסור דם התהווה בשני שלבים: בראשונה, נאסר הדם בפני עצמו משום נושא נפש החי. בהמשך, לאחר הידבקות בפולחן השעירים, נוסף פן גזל המזבח. מחלוקתם של רבי יהושע ורבי אליעזר לגבי הצורך בקיומם של הבשר והדם בתהליך ההקרבה יסודה בהבנת השלב השני: ניתן להבין כי מטרתו היא הרחקה וסייג מעבודה זרה, כך שניתוב הדם למזבח תכליתו היא לתעל את הפעילות האנושית סביב פולחן הדם מפולחן ע"ז לעבודת ה'. כך לכאורה סבר רבי אליעזר, אשר לדעתו גם בהעדר הבשר יש להקריב את הדם בכדי למנוע את פולחנו של הדם. לעומתו, רבי יהושע סבר כי החיזוק שעשתה התורה לאיסור דם בחובת הבאתו למזבח אינה רק גדר לע"ז אלא יש לה ערך אונטולוגי. בכדי לעמוד על עומק דעתו של רבי יהושע עלינו לדון בעוד שתי הלכות המצמצמות את שיטתו:

להלכה פסק הרמב"ם בפרק א של פסולי המקודשין כשיטת רבי יהושע, התואמת רוח פשטי המקראות " וְעִשִּׂיתָ עֲלֵתֶיךָ הַבֶּשֶׂר וְהַדָּם", כי לא ניתן לוותר על אחד מן המרכיבים. אולם כאשר אנו מעיינים בהתייחסויותיו של הרמב"ם לשיטת רבי יהושע, נראה כי ישנן שתי הלכות המצמצמות את שיטת רבי יהושע, אשר 'לכאורה' נעלמו מפסיקתו:

³ למעשה מחלוקת תיאורטית זו מורכבת יותר: בתוספתא בזבחים מובא כי המצב של 'אין דם'/'אין בשר' יכול להיגרם בשלושה מצבים: נשפך/נאבד, נטמא, יוצא. אולם המעיין ברמב"ם בהלכות פסולי המוקדשין פרק א יגלה שיישומן של ההלכות מורכב יותר – לדוגמא במצב של 'נאבד', יש לחלק בין מקרה בו נשאר כזית מבשר הקורבן, ובין מקרה של יוצא, התלוי בסוגי יציאה, וכן יש הבדל בין קורבן פנימי שיצא לעזרה לבין קורבן חיצוני שיצא חוץ העזרה.

נזרק הדם הורצה הקורבן – בתוספתא בזבחים (ד,א) מובאת הלכה נוספת בדברי רבי יהושע, לפיה בדיעבד אם אין בשר ונזרק הדם, ישנו ריצוי. ע"פ גישה זו אנו לומדים כי גם רבי יהושע הבין שבין מרכיבי הקורבן 'הדם' עומד כמרכיב עצמאי בו תלויה הכפרה, ולכן אם הדם יגיע למזבח הקורבן ירצה. אלא שלכתחילה צריך לבוא הבשר עם הדם ע"ג המזבח.

הוקרב הבשר קודם שפיכת הדם – העדרו של הבשר מעכב אליבא דרבי יהושע את ההקרבה. אולם נשאלת השאלה מה הדין כאשר נעשה שינוי בסדר הקרבה, ובשעת זריקת דמים הבשר לא היה בנמצא? בשאלה זו עסק בעל האור שמח⁴ המדייק מתוך פסקי הרמב"ם ומדברי רבי אליעזר בברייתא בפסחים (עז). את הדיק הבא: בעולות, בהן עיקרה של ההקרבה היא אכילת המזבח, הקדמת הקרבת הבשר לזריקת הדם אינה מעכבת. אסמכתא לדבר אף ניתן למצוא בלשון הכתוב "וְעִשִּׂיתָ עֲלֵתֶיךָ הַבָּשָׂר וְהַדָּם". אולם בזבחים, לא ניתן לשנות בסדר ההקרבה, משום שזריקת הדם היא חלק מן המתיר לאכילת הקורבן – עבודה זו היא שמחייבת שהזריקה תהיה בשעה שהבשר קיים. במילים אחרות – זריקת הדם בזבחים כמוה כמליחה ושטיפת הבשר בחולין, והיא מהווה חלק מתהליך הכשר הבשר, תהליך שבקודשים נוסף בו מרכיב של זריקת הדם הצריך להעשות כאשר חלקי הקורבן בנמצא.

לאור שתי הסוגיות בשיטת רבי יהושע, נראה כי עיקר מחלוקתם של רבי אליעזר ורבי יהושע היא בקורבנות בהם יש 'היתר אכילת אדם'. אליבא דרבי יהושע 'היתר אכילת האדם' הוא מרכיב בתהליך הכפרה ואילו לדעת רבי אליעזר גם בקורבנות אלו זריקת הדם עומדת בפני עצמה ואינה צריכה להתיר את הבשר. נראה כי מחלוקת התנאים שלפנינו היא באופיו של איסור דם לאחר 'איסור אכילת בשר תאוה', בו נצטוו ישראל להביא את הדם על גבי המזבח. לפי רבי יהושע לאחר שהתורה ייעדה את הדם לכפרת המזבח, בכל בעל חיים המובא אל המזבח היתר האכילה נובע מעבודת הקורבן. ואילו לדעת רבי אליעזר היתר אכילת הבשר לא השתנה, והוא עומד על הפרדה של בשר מן הדם כפי שנצטוו בני נח.

⁴ על הרמב"ם חלק זמנים הוספות פסוה"מ ב,כו.